

УДК 94:323.39(477)“1950/1980”

О. Ф. Штейнле

“ЧУЖІ ТОВАРИШІ”: ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1950–1980–ті рр.)

Звертається увага на суперечності в ідентифікації керівників радянської України другої половини ХХ століття. Показано відмінності реальних ідентичностей комуністичної еліти від офіційно декларованих ідеологією. Розкриваються протиріччя між радянським дискурсом про соціальний поділ та уявленнями верхівки. Підкреслюється, що питання національної ідентичності для частини номенклатури була властивою подвійна лояльність. Робиться спроба описати орієнтацію на неформальні групи всередині верхівки як прояв своєрідної політичної ідентичності.

Ключові слова: номенклатурна еліта, ідентичність, “радянський українець”, соціальний бар’єр, неформальні групи.

Пізньорадянське суспільство, на фундаменті якого будувалася сучасна Україна, працювало, значною мірою, завдяки неформальним практикам. Цілком справедливо сьогодні лунають заклики відмовитися від шаблону “командно-адміністративна система” стосовно СРСР 1950-х – 1980-х. За офіційною вітриною суворих знеособлених механізмів влади знаходилася ціла система, у якій обмінювалися посадами й ресурсами, укладали нові домовленості та ретельно відстежували виконання старих угод. Цей “адміністративно-бюрократичний ринок” жив за власними неписаними законами, чимало з яких успадкувало українське суспільство сьогодення.

Неформальні “правила гри” робили для радянських керівників поділ на “своїх” та “чужих” складним та неоднозначним. Перед номенклатурними працівниками поставали проблеми ідентичностей, без вирішення яких годі було сподіватися на надійне місце серед політичних еліт УРСР.

Одним з перших на неоднозначність справжньої ідентичності керівництва радянської України звернув увагу Джон Армстронг у своїй праці “Радянська бюрократична еліта: дослідження українського апарату” (1959 р.). Наводячи дані про склад номенклатури УРСР, він також звертав увагу на розходження свідчень самих керівників з партійною статистикою [1]. Проблем соціального та національного визначення української радянської верхівки торкався Богдан Кравченко у ґрунтовній праці “Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.” [2]. З величезного масиву англomовних досліджень радянської епохи виділяється дослідження Шейли Фіцпатрік “Зривайте маски! Ідентичність та самозванство в Росії ХХ століття” [3]. Авторка підсумувала розпливчасті до того тези про існування декларованих та реальних ідентичностей в СРСР, про свідомі та несвідомі маніпуляції з назвами різних верств населення, про їхні виклики для дослідників радянської епохи. До напрацювань української історіографії варто віднести праці Віктора Крупини [4], Юлії Кузьменко [5] та дисертаційну роботу Юлії Шелеп [6]. Вітчизняні дослідники спробували окреслити неформальні групи серед керівництва республіки та показати сприйняття образу номенклатурника у суспільній свідомості.

Питання про ідентичності керівників радянської України є широким і неминуче викликає логічну “ланцюгову реакцію” – з кожною знайденою відповіддю зростає число наступних питань. Знайти на них відповідь у рамках однієї статті неможливо. Тож спробуємо зосередити нашу увагу на найбільш помітних суперечностях ідентифікації номенклатурної верстви, які, без сумніву, впливали на функціонування усієї системи влади.

Проблема перша: реальні соціальні ідентичності в радянському суспільстві були більш різноманітними, аніж офіційні.

Радянська ідеологія та суспільні науки під час описання СРСР виходили зі схеми соціального поділу, сформульованої за часів сталінізму. За нею, усі громадяни країни Рад належали до селян, робітників або ж до інтелігенції. Інших варіантів не було. Найбільш ретельно цю схему піддав критиці Михайло Восленський, який показово застосував її щодо Давнього Єгипту і розчинив соціальні відмінності за радянським прикладом [7, с.25-27]. Сталінська схема чудово виконувала власну пропагандистську роль у офіційній партійній риторичній системі освіти, наукових/нарконаукових працях радянських вчених аж до розпаду СРСР. Однак реальне життя створювало ситуації, коли її розмитість та широта ставали перешкодою для ідентифікації.

По-перше, у схемі не існувало окремого позначення для керівних працівників. На публіку вони мусили шукати своє місце або за “соціальним походженням” (робітники/селяни), або ж зараховуючи себе до інтелігенції як ті, що працюють не фізично, а розумово. Але реальний досвід роботи в адміністративному апараті підказував, що молодий юнак-селянин та секретар ЦК Компартії України, яким він став через 25 років, належать до різних соціальних верств. Відносини з творчою та науковою інтелігенцією також були далеко не безхмарними.

Цікаві приклади можна у творчості колишнього завідувача ідеологічним відділом Запорізького обкому Віталія Воловика. Досконально знаючи неформальне життя номенклатурних працівників, він не втримався від спокуси поділитися даними про це з оточуючими. Задля підстраховки від судових позовів його спогади були опубліковані у вигляді художнього твору зі зміненими іменами. Але зіставлення з власними інтерв’ю цього працівника апарату показує, що ми маємо справу зі спогадами в літературній формі.

Головний герой твору – молодий, перспективний та розумний завідувач відділом пропаганди та агітації Задніпровського обкому (ясна річ, аватар автора). За специфікою власної роботи він чимало спілкується з робітниками (до яких він належав за соціальним походженням) та творчою інтелігенцією (до якої його можна було б віднести за характером роботи – розумова праця). Але як перші, так і другі, не визнають у ньому “свого”, чітко відділяючи власний світ від життя професійного апаратника. Повного взаєморозуміння вдається досягти лише з колегами-керівниками. Це викликає у юнака сумніви у власних знаннях про радянські реалії [8, с.642-644].

Формальний доступ до радянської верхівки мали представники мистецької та наукової еліти. Їх включали до складу Верховної Ради УРСР, ЦК КПУ, дозволяли очолювати окремі громадські організації. Та останні чітко відчували соціальні відмінності з апаратними працівниками. Цікавий фрагмент наводив Олесь Гончар у власних щоденниках у квітні 1965 року. Після розмови на підвищених тонах з секретарем ЦК КПУ Андрієм Скабою він з обуренням проводить лінію розмежування: “І це – керівники. Це так треба працювати з інтелігенцією?” [9, с.350].

Проблема друга: потреба шукати баланс у національному питанні.

Національний аспект також додавав складності у систему ідентифікації радянських політичних еліт. На відміну від російських територій, в союзних республіках їм доводилося балансувати між національною та радянською культурами. З одного боку, важливим пунктом радянської кадрової політики було конструювання таких органів влади, що бодай на папері відображали структуру населення регіону. Відтак існував значний попит на керівників корінної національності. З цієї причини частина номенклатурних працівників змінювала власну національність в офіційних документах. Хрестоматійним є приклад Леоніда Брежнєва, що під час роботи у Україні значився українцем (і навіть отримав паспорт з таким записом), а після переїзду до Москви перетворився на росіянина [10, с.12]. Значна частина етнічних євреїв серед радянських керівників на тлі схваленого державою антисемітизму також приховувала власне національне коріння, маскуючись переважно під росіян.

Свою частку в ускладненні національного питання додавав проект конструювання “радянського народу”, який у різних формах мав місце від 1930-х років до розпаду СРСР. Він передбачав засвоєння російської як мови “високої культури” та професійної діяльності; орієнтацію на вироблений в Радянському Союзі культурний продукт; набір цінностей, серед яких чільне місце посідали патерналізм, колективна спрямованість, віра в переваги радянського ладу, ідея комунізму. У історичній пам’яті “правильного радянського громадянина” ключовими віхами мали бути “Жовтнева революція” 1917 р. та “Велика Вітчизняна війна” 1941-1945 рр. Головною рушійною силою радянського національного проекту була загальносоюзна еліта, яка бачила в ньому ключ до вирішення етнічних протиріч в СРСР. Ознаки “націотворення” є помітними в діяльності радянської верхівки задовго до проголошення тези Микити Хрущова про “радянський народ” у 1961 році. Цікавим прикладом є зауваження Лазаря Кагановича до звернення Сталіну, висловлені ним на нараді вищого партійного керівництва УРСР у 1947 році. На той момент він мав статус представника центру, направленного до Києва на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У, аби виправити допущені М. Хрущовим недоліки. “Любов до нації, – повчав він українське керівництво, – і додалася ще потужна якісна сила – любов до соціалістичної батьківщини. Це радянський патріотизм і це треба виразити” [11, с.140].

Радянський проект сприяв деформації національних ідентичностей номенклатурних працівників. Під його впливом у ряду керівників, які маркували себе не як росіян, відбувається формування гібридних самоідентифікацій з метою узгодити наявні протиріччя. Найбільш відомим та вивченим прикладом такої подвійної лояльності в УРСР є перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест.

Як відзначає дослідник Юрій Шаповал, Петро Юхимович “зростав серед української мови”, вважав своєю батьківщиною саме Україну, захоплювався запорозьким козацтвом (у тому числі, й через родинну історію про походження від слобідських козаків), ідентифікував себе саме як українця [12, с.41,114]. Водночас він сприймав Україну лише як частину СРСР. Симпатії Петра Шелеста до радянського ладу також були не тільки зовнішньою даниною офіційній риторичі, а базувалися на внутрішніх переконаннях. Про це свідчать оригінали його щоденникових записів, що зберігаються у Російському державному архіві соціально-політичної історії. У день обрання першим секретарем ЦК КПУ 2 липня 1963 року він оцінює своє кар’єрне зростання як наслідок правильного виховання комсомолом та партією. Довіра від партії, за Шелестом, означала довіру всього народу [13, арк.96зв-97]. У нередагованих записах нотатників можна чимало й інших прикладів його позитивного ставлення до СРСР, комуністичної ідеї та реалій соціалістичного ладу. Найбільш чітко подвійна лояльність колишнього партійного керівника Української РСР була сформульована ним самим у 1991 року під час розпаду Радянського Союзу. Пролунало питання, які почуття відчуває він у зв’язку з отриманням Україною незалежності? “Я не знаю, – відповів Шелест, – мені радіти, тому що моя країна стала незалежною, чи сумувати, бо загинула інша моя країна, якій я служив усе своє життя?” [14, с.754].

Іншим прикладом “радянського українця” можна назвати Петра Тронька, який у 1950-х – 1970-х роках працював на посадах секретаря Київського обласного комітету КПУ, завідувача відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ, заступника голови Ради міністрів УРСР. За оцінкою Ярослава Калакури, він стояв на позиціях, найбільш близьких до націонал-комунізму, наївно вірячи у можливість побудови української комуністичної держави. Доступ до важелів влади та ресурсів дозволяв Петрові Тимофійовичу реалізовувати проекти, які сприяли розвитку української культури, хоча й у цензурованому радянському варіанті. Важко не погодитися з думкою про П. Тронька як про людину “з партійним квитком, але з українською душею” [15, с.126,130].

Очевидно, що за такою ж логікою можна вести мову про “радянських болгар”, “радянських білорусів”, “радянських грузинів” тощо як феномени гібридних ідентичностей, представлених у політичному керівництві УРСР. На жаль, їх особливості є менш дослідженими.

Проблема третя: попри показову монолітність партії, успішна кар’єра в номенклатурі була неможливою без приєднання до певної клієнтели.

Політична система СРСР базувалася на централізованій однопартійній ієрархії. Починаючи з 1920-х років, всередині компартії було заборонено поділ на фракції та публічне висловлення незгоди з генеральною лінією. Механізми номенклатури мали забезпечити надійну фільтрацію керівників та консолідувати радянські політичні еліти. Однак попри усі намагання подолати неформальні об’єднання в адміністративному апараті, вони, як безсмертна мафія, виникали знову й знову. Небагатош приваблювала перспектива “солдата партії” – слухняного виконавця рішень центру без гарантій впливу та матеріального забезпечення. Наявність же значного соціального капіталу у вигляді приналежності до “обойми” компенсувала керівникові недоліки радянської системи. Тож навіть Сталін, що сконцентрував у власних руках величезні важелі впливу та системно знищував прояви самоорганізації в номенклатурі, виявився безсилим подолати практики клієнтелізму.

Радянські політичні еліти 1950-х – 1980-х років були пронизані неформальними зв’язками, особливо їх вищі ешелони. Приналежність до певної клієнтели для них стала нормою. Тож система ідентифікації керівників обов’язково включала вісь орієнтації на певного патрона. Від правильного вибору та своєчасної зміни високого покровителя залежало майбутнє благополуччя. Таку вісь самовизначення можна розглядати як радянську версію політичної ідентичності.

Неформальні групи в пізньорадянській номенклатурі виникали на основі особистої відданості, відомчої приналежності або регіонального походження. Нерідко ці фактори поєднувалися. Протягом 1950-х – 1980-х років серед керівництва УРСР та СРСР найбільш помітними були харківський та дніпропетровський клани. До першого можна віднести секретаря ЦК КПРС Миколу Підгорного, завідувачів відділами ЦК КПРС Віктора Чураєва та Віталія Титова, першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, його заступника Миколу Соболя тощо [детальніше див.: 16]. Найбільш помітними фігурами “дніпропетровців” були секретарі ЦК КПРС Леонід Брежнев та Андрій Кириленко, управляючий справами ЦК КПРС Георгій Павлов, міністр внутрішніх справ СРСР Микола Щолоков, перший секретар ЦК КПУ Володимир Щербицький та інші [4]. Безумовно, існували й інші неформальні групи серед номенклатурних працівників, чий вплив на політичні процеси в Радянському Союзі був значно меншим.

Приналежність до певної клієнтели означала не лише входження до команди, що бореться за владу. Чисельні клани номенклатури, що існували тривалий час, формували власні спільні уявлення та цінності. Для “неофітів” вони мали стати частиною власної ідентичності. Чим більше часу існувала неформальна група, тим чіткішими ставали її ідейні особливості. Наприклад, спільним знаменником для “харків’ян” стала теза про необхідність децентралізації радянської економіки та системи управління. Саме вони відповідали за розробку та реалізацію реформ Микити Хрущова по запровадженню раднагоспів, розширенню повноважень місцевих партійних комітетів і рад народних депутатів. Найбільш гучною спробою послабити радянський централізм була пропозиція Петра Шелеста 1965 року відмовитися від монополії Москви на зовнішню торгівлю і дозволити союзним республікам самостійно виходити на міжнародні ринки [17, с.9]. Також вихідці з першої столиці радянської України легко знаходили спільну мову з національною інтелігенцією підтримуючи ініціативи з розвитку місцевої культури.

На відміну від них, “дніпропетровці” стояли на засадах збереження централізованої вертикалі влади та планової економіки. Їхню платформу можна назвати своєрідним варіантом “радянського консерватизму”, який включав відмову від спроб реформування суспільного ладу в СРСР; спроби подолати суспільне незадоволення за допомогою “споживацького повороту”, а не масових репресій; продовження курсу на формування “радянського народу”. По мірі посилення позицій дніпропетровського клану консерватизм стає домінуючою рисою політичного життя СРСР.

Як бачимо, щоб знайти відповідь на питання про своє місце в суспільстві, керівники УРСР мали вирішити ряд проблем: розібратися з соціальним статусом, спробувати узгодити національну та радянську ідентичності, знайти власне місце в неформальній структурі владної верхівки. Це найбільш помітні проблеми ідентифікації, під впливом яких формувалися численні варіації ідентичностей номенклатурників. Досліджуючи керівну верхівку УРСР, вкрай важливо не спрощувати їхній світогляд, виводячи “середній арифметичний” образ номенклатурника. Адже для радянських керівників називати оточуючих “товаришами” було нескладно. Але знайти серед них справді “своїх” – неабияке інтелектуальне завдання.

Джерела та література

1. Armstrong John A. The Soviet Bureaucratic Elite : A Case Study of the Ukrainian Apparatus / John A. Armstrong. – London: Atlantic books, 1959. – 174 p.
2. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Богдан Кравченко ; В. Івашко, В. Корнієнко (пер. з англ.). – К.: Основи, 1997. – 423 с.
3. Фицпатрик Ш. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века / Ш. Фицпатрик. – М.: Росспэн, 2011. – 376 с.
4. Крупина В., Кузьменко Ю. Номенклатурные землячества в Советской Украине в 50-80-х гг. XX в. / В. Крупина, Ю. Кузьменко / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elis.pstu.ru/index.php?a=32&pod_id=85. – Назва з екрана.
5. Кузьменко Ю.В. Неформальні практики партійно-радянської номенклатури УРСР у сер. 80-х рр. XX ст. / Ю.В. Кузьменко // Література та культура Полісся : Збірник наукових праць. – 2010. – Вип.60. – С.182-194.
6. Шелеп Ю.І. Партійна номенклатура в Українській РСР у 1970-х – першій половині 1980-х років: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю.І. Шелеп. – Львів : [б.в.], 2016. – 20 с.

7. Восленский М.С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза / М. Восленский. – М.: Советская Россия, 1991. – 624 с.
8. Воловик В.И. Избранные произведения / В.И. Воловик. – В 3-х т. – Запорожье: Премьер, 2004. – Т. 3. – 688 с.
9. Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т.: Т.1 (1943 – 1967). – 2-ге вид, випр. / Олесь Гончар. – К.: Веселка, 2008. – 455 с.
10. Волкогонов Д.А. Семь вождей. – В 2-х книгах. – Кн. 2. – М.: АСТ: Новости, 1998. – 480 с.
11. Политическое руководство Украины. 1938-1989: сборник документов / В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, А. Вайнер, Ю.И. Шаповал; Собр., ред., предисл. О.В. Хлевнюк. – М.: РОССПЭН, 2006. – 543 с.
12. Шаповал Ю.І. Петро Шелест / Ю.І. Шаповал; худож.-оформлювач О.М. Іванова. – Харків: Фоліо, 2013. – 127 с.
13. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф.666. – Оп.1. – Спр.7. – 200 арк.
14. Петро Шелест: "Справжній суд історії ще попереду". Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.: За ред. Ю. Шаповала. – Київ: Генеза, 2004. – 808 с.
15. Калакура Я. Петро Тронько в інтер'єрі української радянської та пострадянської історіографії / Я. Калакура // Історична пам'ять. – 2016. – Вип.34-35. – С.124-134.
16. Штейнле О.Ф. Вихідці з Харкова у вищій ланці радянської номенклатури (1950-1970-ті роки) / О.Ф. Штейнле // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. XXXVIII. – С.228-232.
17. Зубкова Е.Ю. Власть и развитие этноконфликтной ситуации в СССР 1953-1985 годы / Е.Ю. Зубкова // Отечественная история. – 2004. – №4. – С.3-32.

Shteinle O. F. "Unfamiliar comrades": the identities' problem of the political elites of Soviet Ukraine (the 1950s – the 1980s)

The attention is drawn to contradictions in identifying the leaders of the Soviet Ukraine in the second half of the XX century. The differences between real identities of the communist elite and officially declared ideology are showing. The disclosed conflict between the Soviet discourse of social division and Soviet rulers' views is highlighted. It is emphasized that the issue of national identity for the range was typical dual loyalty. An attempt to describe the orientation of the informal group within the elite as a manifestation of a kind of political identity was made.

Key words: nomenclature elite, identity, "Soviet Ukrainian", social barrier, informal groups.

Штейнле О. Ф. "Чужие товарищи": проблемы идентичности политических элит советской Украины (1950-е - 1980-е)

Обращается внимание на противоречия в идентификации руководителей советской Украины второй половины XX века. Показаны различия реальных идентичностей коммунистической элиты от официально декларируемых идеологией. Раскрываются противоречия между советским дискурсом о социальном разделении и представлениями верхушки. Подчеркивается, что в вопросе национальной идентичности для части номенклатуры была присуща двойная лояльность. Делается попытка описать ориентацию на неформальные группы внутри верхушки как проявление своеобразной политической идентичности.

Ключевые слова: номенклатурная элита, идентичность, "советский украинец", социальный барьер, неформальные группы.